

Arhe XIII, 26/2016
UDK 1 Marx K.
331.101
331.101.2
331.101.4
Originalni naučni rad
Original Scientific Article

MILOŠ PEROVIĆ¹

Novi Sad

RAD I PODELA RADA U DELU KARLA MARKSA

Sažetak: Pojam rada zauzima centralno mesto na kom Marks utemeljuje svoju filozofiju. Marksovo shvatanje podele rada je osnova na kom gradi kritiku kapitalističkog sistema. Razlikujući pozitivni i negativni aspekt podele rada, Marks ističe važnost odnosa između podele rada i privatnog vlasništva kao centralnog problema građanske epohe. Robni karakter proizvodnje osnovni je uzrok čovekovog otuđenja u kapitalizmu. Oslobođenje procesa rada od diktata kapitala postavlja se kao nužni uslov čovekovog oslobođenja.

Cljučne reči: Marks, rad, podela rada, privatno vlasništvo, najamni rad, otuđenje, kapitalizam

Pitanju o radu pripada centralno mesto u Marksovom shvatanju čoveka i društva. Može se reći da Marksovo proučavanje rada i podele rada predstavlja temelj njegove velike misaone konstrukcije. Niko pre Marksa nije posvetio toliko pažnje radu kao odlučujućem faktoru za određivanje čoveka i njegovog društva.

Marks određuje rad kao specifično ljudsku delatnost. To je karakteristika kojom se čovek razlikuje od životinje: „Ljudi se počinju razlikovati od životinja, onda kada počnu proizvoditi sredstva za život – to je korak koji je uslovljen njihovom telesnom organizacijom. Time što proizvode svoja sredstva za život, ljudi proizvode indirektno i sam materijalni život“². U Marksovom misaonom sistemu pojam rada je, pre svega, filozofski pojam. Na njemu on zasniva svoju filozofiju i antropologiju. Rad je generička, rodna bit čovekova. Radom započinje proces očovečavanja čoveka, tj. postajanje čoveka čovekom. On čini čovekovu suštinu koja je shvaćena kao moć slobodne, svesne, praktičke, racionalne i svrsishodne delatnosti, kojom se čovek

1 E-mail adresa autora: milos@ff.uns.ac.rs

2 Marks, Karl, „Prilog kritici političke ekonomije“, BIGZ, Beograd, 1976., str. 8.

ostvaruje u svojoj ljudskosti. Rad je onaj ontološki supstrat koji čoveka čini čovekom, specifikujući ga u njegovoj ljudskoj biti i razlici spram drugih živih bića. Na osnovu tako shvaćenog pojma rada, kao *par excellence* filozofskog pojma, Marks razvija vlastitu ekonomsku teoriju kao učenje o proizvođenju materijalnog života ljudi. Za njega je to učenje osnova svih ostalih sfera manifestovanja ljudskog individualnog i kolektivnog života.

Dakle, za Marksa je rad specifično ljudska osobina, proces humanizacije, očovečavanja prirode i naturalizacije čoveka. „Rad je pre svega proces između čoveka i prirode, proces u kome čovek svojom sopstvenom aktivnošću omogućuje, reguliše i nadzire svoju razmenu materije s prirodom. Prema prirodnoj materiji on sam istupa kao prirodna sila. On pokreće prirodne snage svoga tela, ruke i noge, glavu i šaku da bi prirodnu materiju prilagodio sebi u obliku upotrebljivom za njegov život. Time što ovim kretanjem deluje na prirodu izvan sebe i menja je, on ujedno menja i svoju sopstvenu prirodu. On razvija snage koje u njoj dremaju, i potčinjava njihovu igru svojoj vlasti. Ne radi se ovde o prvim životinjskim instinktivnim oblicima rada ... Mi pretpostavljamo rad u obliku kakav je svojstven samo čoveku. Pauk vrši operacije slične tkalčevim, a gradnjom svojih voštanih komora pčela postiduje ponekog ljudskog graditelja. Ali što unapred odvaj a i najgoreg graditelja od najbolje pčele jeste da je on svoju komoru *izgradio u glavi* (kurziv naš, prim. aut.) pre nego što će je izgraditi u vosku. Na završetku procesa rada izlazi rezultat kakav je na početku procesa već postojao u radnikovoj zamisli, dakle idealno. Ne postiže on samo promenu oblika prirodnih stvari; on u njima ujedno ostvaruje i svoju *svrhu* koja mu je poznata, koja poput zakona određuje put i način njegova rađenja, i kojoj mora da potčini svoju volju“.³ Rad je onaj specifikum koji čoveka čini čovekom, svesna i svrhovita aktivnost kojom se ljudi razlikuju od ostalih živih bića, aktivnost kojom čovek proizvodi samog sebe.

Podela rada, prema Marksovom sudu, ima bitno protivrečan karakter. U odlučujućem smislu ona uzdiže čoveka iz pukog prirodnog stanja. U sistemu podele rada čovek dela svesno i svrsishodno, nastojeći da zadovolji svoje materijalne i kulturne potrebe. Životinja dela instinktivno, po nagonu svoje vrste, tj. po kauzalnoj determinaciji prirode koja je svojstvena njenoj životinjskoj vrsti. Istupajući iz prirodnog sveta, čovek istupa iz vlastitog određenja sebe kao prirodne, biološke vrste, oblikujući sebe i svoj svet u svojoj specifično ljudskoj rodnosti, ali istovremeno se potvrđujući i kao prirodno biće! U osnovi prirodnog života životinja je njihova pripadnost vlastitoj pri-

3 Marks, Karl, „Kapital: prilog kritici političke ekonomije. 1-3“, Prosveta, Beograd, 1973., str. 163-164.

rodnoj vrsti (species). U osnovi čovekovog života je njegova mogućnost da dela po meri svoga roda (genus), dakle, ne po svojoj prirodi, nego po svojoj rodnoj (generičkoj) suštini. „Osnovne ljudske djelatnosti, kako ih poznaje tradicija filozofije (theoria, praxis i poiesis), svoj korijen imaju u radu. Rad je najizvorniji medij ljudskosti onoga ljudskoga, kojim je čovjek izvorno stavljen u odnos sa prirodom, jer svaki oblik rada sadrži radnu transformaciju prirode. Transformacija se pokazuje dijelom kao čin prirodne nužnosti, dijelom kao način čovjekova oslobađanja od prirode. S jedne strane, priroda sili čovjeka da radom obezbjeđuje samoodržanje. S druge strane, priroda se javlja kao pasivni materijal čovjekova rada. Čovjek radom priznaje moć prirode nad sobom, ali se ujedno iskazuje u svom slobodnom subjektivitetu, da prirodu može potčinjavati svojim svrhama, stvarati naspram prirode „čak i prema zakonima ljepote“. U tom se odnosu pokazuje izvorna rodna bit čovjeka. Smisao cijelog povijesnog procesa sastoji se u razvijanju te rodne biti i njezinom budućnosnom zadobivanju. Rodna bit je „polazna tačka“, a ujedno i rezultat povijesnog kretanja“⁴.

Prema Marksovom shvatanju baštinjenom iz filozofske tradicije nemačkog idealizma i levog hegelijanstva (u prvom redu Fojerbaha), ne postoji nikakva prirodna esencija čoveka, nego se bit čoveka shvata kao *generička suština*. Šta je za njega generička suština? Odredbe svih oblika ljudske delatnosti svoj koren imaju u mogućnosti čoveka da bude praktičko biće. Čovekova suština je moć *prakse*. „Kada odbacuje tradicionalno shvaćanje čovjeka kao razumne životinje, Marks to ne čini jednostavno zato što je tu razum istaknut na prvo mjesto, nego prije svega zato što smatra da čovjekova suština ne može biti ni razum, ni politička djelatnost, ni proizvodnja alata, ni bilo koja druga parcijalna djelatnost ili svojstvo. Niti je čovjek mehanički zbir svojih „sfera“ (ekonomske, političke, moralne, umjetničke, itd.), niti te „sfere“, ukoliko se o njima i može govoriti, stoje od vječnosti u uvijek istom međusobnom odnosu. Zato ono što čovjeka čini čovjekom nije njegova „glavna sfera“, nego opći način njegovog bivstvovanja, opća struktura njegovog odnošenja prema svijetu i prema samom sebi. Taj samo čovjeku svojstveni način bivstvovanja, opća struktura njegovog odnošenja prema svijetu i prema samom sebi, taj samo čovjeku svojstveni način bivstvovanja Marks naziva riječju „praksa“. Čovjek je za Marksa ono bivstvujuće koje bivstvuje na način prakse“⁵.

4 Perović, Milenko A., „Marksov pojam dijalektike“, u „Arhe: časopis za filozofiju“, God. 3, br. 7, 2007., str. 24.

5 Petrović, Gajo, „Filozofija i marksizam“, Naprijed, Zagreb, 1976., str. 74.

Rad je koren podele rada, a podela rada je osnova podele društva na klase. U celoj dosadašnjoj istoriji podela rada je bila vezana za privatno vlasništvo. Zbog toga se podela rada može razumeti kao pozitivni, ali i kao negativni fenomen u celini ljudske istorijske društvenosti. „Podjela rada stvara sjaj i bijedu kapitalističkog društva, njegovo materijalno bogatstvo i ljudsko siromaštvo“⁶. U sistemu zasnovanom na privatnom vlasništvu, podelom rada se kapital gomila u rukama onih koji poseduju sredstva za proizvodnju, odnosno u rukama vladajuće klase.

Negativna strana podele rada očituje se, pre svega, u svodenju radnika na nivo robe. U „Ekonomsko-filozofskim rukopisima (1844)“ Marks kaže: „Radnik je postao roba, i to najbijednija roba, da je bijeda radnika u obrnutom srazmjeru prema moći i veličini njegove proizvodnje, da je nužni rezultat konkurencije akumulacija kapitala u malo ruku,..., a cijelo društvo mora se raspasti na dvije klase: klasu *vlasnika* i klasu *radnika* lišenih vlasništva ... Radnik postaje utoliko siromašniji, ukoliko proizvodi više bogatstva, ukoliko njegova proizvodnja dobiva više na moći i opsegu. Radnik postaje utoliko jeftinija roba, ukoliko stvara više robe. Povećavanjem vrijednosti svijeta raste obezvređivanje čovjekova svijeta u upravnom razmjeru. Rad ne proizvodi samo robe; on proizvodi sebe sama i radnika kao robu, i to u razmjeru u kojem uopće proizvodi robe“⁷

Podela rada stvara i socijalnu i političku zavisnost svih onih koji u njoj participiraju. Na tom misaonom tragu Marks precizira: „U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga ... Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte. Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest“⁸.

Ovu tezu Marks će razraditi u „Ekonomsko-filozofskim rukopisima (1844.)“ i „Nemačkoj ideologiji“, kritikujući stanovište nemačke klasične filozofije, a pre svega Hegelov pojam rada. Po njegovom sudu, ono misaono veliko u tom Hegelovom pojmu je razumevanje pozitivne strane rada. Na lektiri tzv. nacionalne ekonomije Smita i Rikarda, Hegel je razumeo produktivnu, delatnu moć rada, koja se manifestuje u modernom dobu, ili, preciznije, u građanskom društvu. Rad je suštinski momenat moderne samo-

6 Rus, Veljko, Arzenšek, Vladimir, „Rad kao sudbina i kao sloboda: podjela i alijenacija rada“, SN Liber, Zagreb, 1984., str. 30.

7 Marks, Karl, „Rani radovi“, Naprijed, Zagreb, 1976., str. 244-246.

8 Marks, Karl, „Prilog kritici političke ekonomije“, BIGZ, Beograd, 1976., str. 8.

oslobođene subjektivnosti čoveka. Međutim, po Marksovom uverenju, Hegel nije shvatio negativnu stranu rada koja proizvodi različite oblike otuđenja: „Hegel stoji na stajalištu moderne nacionalne ekonomije. On shvaća *rad* kao *suštinu*, kao suštinu čovjeka koji se obistinjuje; on vidi samo pozitivnu stranu rada, a ne njegovu negativnu stranu. Rad je postajanje čovjeka za sebe unutar *ospoljenja* ili *ospoljeni čovjek*. Rad, koji Hegel jedino pozna i priznaje, apstraktno je duhovan“⁹. Kako o ovom problemu kaže Milan Kangrga, upravo sa ovog, do kraja provedenog, Marksovog stanovišta bi se moglo reći i obrnuto – Hegel poznaje samo negativnu stranu rada, jer za pretpostavku ima samo otuđeni rad, i samo nju priznaje kao jedinu¹⁰. Za Marksa čovek je u prvom redu delatno, praktičko biće. Celina njegovog samorazumevanja potiče iz procesa materijalne proizvodnje društvenog života. Osnovni životni senzibilitet i čovekov pogled na svet oblikuju se kao direktna ili indirektna posledica njegovog materijalnog i društvenog položaja, odnosno društveno-ekonomskih odnosa u koje nužno stupa.¹¹

Ovde je od presudnog značaja istaći značenje direktne povezanosti podele rada i vladajućeg vlasničkog odnosa u društvu. „Različiti razvojni stupnjevi podjele rada isto su toliko različiti oblici vlasništva, tj. svaki stupanj podjele rada određuje i uzajamni odnos individua u vezi s materijalom, oruđem i proizvodima rada“.¹² Istorijski stepen razvitka podele rada ima svoj neposredni izraz u obliku vlasništva. Zapravo, oni stoje u odnosu uzajamnog uslovljavanja, specifikovanog prema različitim epohama razvitka čovečanstva. Marks razlikuje četiri oblika vlasništva u dotadašnjem (dosadašnjem) istorijskom razvoju podele rada. Ta četiri oblika su: plemensko vlasništvo, antičko opštinsko i državno vlasništvo, feudalno vlasništvo i kapitalističko vlasništvo. Prema ovim oblicima vlasništva on određuje i četiri oblika organizacije ljudskog života ili četiri velike epohe u ljudskoj istoriji: prvobitnu zajednicu, robovlasništvo, feudalizam i kapitalizam. Kritici upravo ovog poslednjeg, kapitalističkog tipa društva Marks je posvetio celokupno svoje delo. Način

9 Marks, Karl, „Rani radovi“, Naprijed, Zagreb, 1976., str. 320.

10 Kangrga, Milan, „Kritika moralne svijesti“, Naprijed, Zagreb, 1989., str. 132.

11 Na ovom temelju Marks dalje razvija pojam ideologije. Naime, materijalna proizvodnja zasnovana na određenom istorijski nastalom obliku podele rada bitno određuje celokupnu sadržinu duhovne sfere društva (pod čim podrazumeva pravo, moral, filozofiju, religiju, politiku, umetnost, itd.). Celinu te sadržine Marks izražava pojmom ideologije. Podela rada se, dakle, razumeva ne samo kao ključni faktor koji uslovljava materijalni položaj ljudi, tj. njihov status u klasnoj strukturi kapitalističkog društva, već i kao faktor koji odlučujuće utiče na svest ljudi, njihov svetonazor. U tom smislu Marks izriče u „Nemačkoj ideologiji“ svoj čuveni stav da su misli vladajuće klase u svakoj epohi vladajuće misli.

12 Marks, Karl, „Rani radovi“, Naprijed, Zagreb, 1976., str. 366.

prevladavanja kapitalističkog buržoaskog društva, zasnovanog na privatnom vlasništvu i slobodnom tržištu kojim vladaju zakoni konkurencije, Marks projektuje idejom komunističkog društva kao društvene formacije koja ukida privatno vlasništvo u njegovom kapitalističkom obliku.

ODNOS PODELE RADA I PRIVATNOG VLASNIŠTVA

Uzimajući u obzir celinu Marksovog dela, na prvi pogled se čini da pitanje odnosa podele rada i privatnog vlasništva ostaje nerazjašnjeno, s obzirom da Marks podelu rada različito definiše kroz svoj opus. Ako je podela rada protivurečan fenomen, ako je istovremeno uzrok materijalnog razvoja ljudskog društva, ali i materijalne bede velikog broja članova društva i cepanja tog društva na suprotstavljene antagonističke klase, onda jedina solucija u saniranju takvog stanja može biti ukidanje podele rada. U „Nemačkoj ideologiji“ podela rada i privatno vlasništvo uzimaju se kao identični pojmovi: „Uostalom, podjela rada i privatno vlasništvo identični su izrazi ... podjela rada (nam – prim. aut.) pruža odmah prvi primjer o tome da dokle god se ljudi nalaze u društvu koje se stihijno razvija, dokle god, dakle, postoji rascjep između pojedinačnog i općeg interesa, dokle god djelatnost nije podijeljena dobrovoljno nego stihijski, vlastito čovjekovo djelo postaje njemu tuđa i suprotstavljena sila koja ga podjarmljuje, umjesto da on njome vlada. Naime, čim se rad počinje dijeliti, svatko ima jedan određen, isključivi krug djelatnosti koji mu se nameće, iz kojeg ne može da izađe: on je lovac, ribar ili pastir, ili kritički kritičar, i mora to ostati ako ne želi da izgubi sredstva za život – dok u komunističkom društvu...društvo regulira opću proizvodnju i baš na taj način meni omogućuje da danas činim ovo, a sutra ono, da jutrom lovim, popodne ribarim, uveče stočarim, da iza jela kritiziram, kako mi je upravo ugodno, a da nikada ne postanem lovac, ribar, pastir ili kritičar“¹³. Ovde se s pravom možemo zapitati da li Marks kritikuje podelu rada kao takvu, po sebi, i da li podelu rada vidi isključivo kao fenomen neraskidivo povezan sa privatnim vlasništvom? Čini se, ipak, da je on kritici podvrgao samo jednu stranu podele rada i to onu koja se javlja tek u kapitalizmu i koja je bila nepoznata u dotadašnjoj podeli rada. O čemu se radi?

Naime, Marks je podelu rada nesumnjivo držao za pokretača celokupnog društvenog razvoja. Ono što se, međutim, proteže kroz njegovo shvatanje podele rada jeste uočavanje njezina *dva aspekta*. Podelu rada karakteriše unutrašnja podeljenost na *društvenu i tehničku*, odnosno *opštu i pojedinač-*

13 Isto, str. 378.

nu. U „Ekonomsko-filozofskim rukopisima“ on kaže da svaka životinja ima neku prirodom datu radnu funkciju, pa tako pauk plete mrežu, medved lovi ribu, itd. Čovek, međutim, može da obavlja mnoštvo različitih poslova. Može da zida, ribari, podučava druge ljude, itd. Na osnovu toga se stvaraju različita zanimanja. Ljudi ih obavljaju u skladu sa svojim sklonostima. Tako nastaje društvena podela rada. „Tako je društvena podjela rada, čini se, prirodna ljudskom rodu koji odgovara karakteru ljudske vrste čim ljudski rad postane društveni rad, odnosno rad što se obavlja u društvu i pomoću društva“¹⁴. S druge strane, posebna ili tehnička podela rada je sitniji i *istorijski nastao* oblik podele rada. Ona je proizvodna podela rada ili podela rada u okviru jedne radionice, fabrike, preduzeća. Počiva na uslozňjavanju rada svojstvenom jedino kapitalističkom načinu proizvodnje. U njemu je nužno da se izrada jednog proizvoda deli na različite operacije koje obavlja veći broj različitih radnika. Američki sociolog Brejverman ovako tumači Marksovo stanovište: „Podjela rada u društvu svojstvena je svim poznatim društvima, a podjela rada u radionici poseban je proizvod kapitalističkog društva. Društvena podjela rada dijeli društvo na zanimanja od kojih svako odgovara određenoj grani proizvodnje. Proizvodna podjela rada razara zanimanja shvaćena u tom smislu, nakon čega radnik ne može potpuno obavljati nijedan proizvodni proces. U kapitalizmu tržište kaotično nameće društvenu podjelu rada, a planiranje i kontrola nameću podjelu rada u radionici. Proizvodi društvene podjele rada u kapitalizmu se razmjenjuju kao roba, dok se rezultati partikulariziranog rada ne razmjenjuju unutar tvornice kao unutar tržišta, već su svi vlasništvo istog kapitala. Dok društvena podjela rada dijeli društvo, partikularizirana podjela rada dijeli ljude“¹⁵.

Neki autori, poput V. Rusa i V. Arzenšeka, smatraju da Marks u analizi odnosa podele rada i vlasništva u svojim ranim radovima još uvek nije primenio istorijski pristup, iako se i tu on već nazire, te da stoga tada nije mogao ni odrediti prave uzročne odnose između ova dva pojma. Međutim, sam Marks demantuje ovakvu vrstu kritike upravo u svojoj ranijoj fazi, analizom otuđenja, odnosno otuđenog rada. Već tada možemo videti da on podelu rada vidi u uzročnoj vezi sa otuđenim radom. Podela rada u kapitalističkom društvu je posledica vlasničkih odnosa koji vladaju u ovom društveno-ekonomskom sistemu. U tom duhu kaže: „Podjela rada je nacionalno ekonomski izraz društvenosti rada unutar otuđenja. Ili, budući da je rad samo izraz čovjekove djelatnosti unutar ospoljenja, ispoljavanja života kao ospoljenja života, to je podjela rada samo otuđeno, ospoljeno postavljenje čovjekove djelatnosti kao

14 Brejverman, Hari, „Rad i monopolistički kapital“, Globus, Zagreb, 1983., str. 64.

15 Isto, str. 65.

realne rodne djelatnosti ili kao djelatnosti čovjeka kao rodnog bića¹⁶. Dakle, on ima na umu uslove koji vladaju u konkretnom, istorijski nastalom društvu utemeljenom na privatnom vlasništvu. Funkcionisanje toga društva do tada je na najtemeljniji način shvatila tzv. nacionalna ekonomija Adama Smita, Rikarda i Seja. Međutim, iako se i sam nalazio pod dubokim uticajem te klasične ekonomske škole, Marks je na kritici i prevladavanju njene osnovne koncepcije izgradio vlastito stanovište. Za to stanovište od bitnog je značaja teza da podela rada ne treba ukinuti kao takvu, nego je prevladati u njenom kapitalističkom obliku, jer joj u osnovi stoji privatno vlasništvo. Ključni rezultat privatnog vlasništva je kompleksni fenomen modernog otuđenja čoveka. Zbog toga, pojam otuđenja ima suštinsko značenje u Marksovoj kritici kapitalističkog društva.

PROBLEM OTUĐENJA

Analiza otuđenja spada u centralni deo Marksove filozofije. U određenju otuđenja susreću se gotovo svi najvažniji pojmovi Marksovog proučavanja društva – rad, podela rada, suština odnosa između podele rada i privatnog vlasništva, pojam čoveka kao totaliteta itd.

Pojam otuđenja potiče iz hrišćanske teološke tradicije, a u filozofiju ga je prvi uveo Hegel. U njegovom sistemu spekulativnog idealizma sveobuhvatna ideja se ospoljava, opredmećuje i otuđuje u procesu samorazvitka i tako manifestuje bogatstvo svog sadržaja. Pojavni oblici ospoljenja, opredmećenja i otuđenja nužno se javljaju kao elementi dijalektičkog samorazvojnog procesa ideje. Ideja mora samu sebe prepoznati u nečemu drugom, u ospoljenom i otuđenom stanju da bi se uzdigla do samosvesti. Prevazilazeći i ukidajući izraze i oblike otuđenja, ideja dostiže stupanj apsolutnog duha. Kritikujući Hegelovo shvatanje otuđenja kao racionalizovanu teološku spekulaciju, Fojerbah sve oblike otuđenja svodi na religiozno otuđenje čoveka. Pod uticajem Fojerbaha, Marks u početku i sam traži otuđenje ljudske suštine u religioznoj svesti, a potom, kao rezultat kritike Hegelove filozofije prava, u političkim institucijama, koje, iako su čovekov proizvod, stoje kao otuđena sila iznad njega. Tek u „Ekonomsko-filozofskim rukopisima“ (1844), on koren celokupnog otuđenja nalazi u otuđenom radu¹⁷. Prema interpretaciji M. A. Perovića, kod Marksa se analiza rada i proizvodnje do kraja zaoštavaju

16 Marks, Karl, „Rani radovi“, Naprijed, Zagreb, 1976., str. 300.

17 Korać, Veljko, „Marksovo shvatanje čoveka, istorije i društva“, BIGZ, Beograd, 1982, str. 64-65.

u odnosu čoveka sa čovekom. „Analiza tog odnosa provedena je kod Marksa složenom mrežom kategorija, dijelom posuđenom iz Hegelovog vokabulara dijalektike. Osnovu čine pojmovi ospoljenja (Entäusserung), opredmećenja (Vergegenständlichung), prisvajanja (Aneignung) i otuđenja (Entfremdung) rada. Opredmećenje rada je ostvarenje, ozbiljenje (Verwirklichung) rada kao uzus odjelovljene rodne biti čovjeka. Moć negacije u odjelovljenju te biti čini mogućim udvajanje u ozbiljenju. Ono uslovljava da se ostvarenje pojavljuje kao obestvarenje (Entwirklichung), kao gubitak predmeta stvorenog radom. Gubitak je posljedica mogućnosti razlike u prisvajanju predmeta, odnosno, proizvoda rada. Ta razlika se uspostavlja iz karaktera odnosa ljudi prema radu i njegovim rezultatima. Ospoljavajući se u proizvodu rad radnika može dobiti od njega nezavisnu egzistenciju i pojaviti mu se kao „samostalna sila“. U tom pogledu rad postaje „akt otuđenja praktičke ljudske delatnosti“¹⁸.

Za Marksa se problem otuđenja javlja u građanskoj epohi, odnosno s pojavom *robnog karaktera proizvodnje* u kapitalističkoj ekonomiji. U proizvodnom procesu dešava se odvajanje rada i kapitala na način da radnik svoj rad, a time i sebe samoga, iznajmljuje posedniku sredstava za proizvodnju. Kapitalist kupuje radnu snagu, odnosno radnika kao i svaku drugu robu. U tako postavljenim odnosima radniku se proizvod njegovog vlastitog rada javlja kao nešto strano, kao tuđe biće, kao „sila nezavisna od proizvođača“. Dakle, transformacija čoveka kao radnika u robu ima svoj koren u karakteru rada kao *najamnog rada*.

Drugi faktor koji dovodi do otuđenja čoveka u kapitalizmu je *privatno vlasništvo*. Ono dovodi do podele rada koja je karakteristična za buržoasko društvo. „Ostvarenje rada jest njegovo opredmećivanje. Ovo ozbiljenje rada pojavljuje se u nacionalno-ekonomskom stanju kao obestvarenje (Entwirklichung) radnika, opredmećenje kao gubitak i ropstvo predmeta, prisvajanje kao otuđenje, kao ospoljenje... Prisyajanje predmeta pojavljuje se do te mjere kao otuđenje da radnik, ukoliko proizvodi više predmeta, utoliko manje može posjedovati i utoliko više dospijeva pod vlast svog proizvoda, kapitala“¹⁹. Suštinski problem u ovom odnosu u tome je što vlasnici sredstava za proizvodnju, rukovođeni isključivo interesom akumulacije kapitala, ostvaruju profit na višku radne snage koja se dobiva viškom radnog vremena. Naime, radniku se plaća samo onaj deo njegovog rada koji je dovoljan za održavanje materijalne i fizičke egzistencije, na primer, samo trećina vremena provedenog u procesu rada, što dovodi do toga da ostatak radnog vremena on provodi

18 Perović, Milenko A., „Marksov pojam dijalektike“, u „Arhe: časopis za filozofiju“, God. 3, br. 7, 2007., str. 26.

19 Marks, Karl, „Rani radovi“, Naprijed, Zagreb, 1976., str. 246.

radeći praktično besplatno, tj. stvarajući dobit onome ko je vlasnik sredstava za proizvodnju, a samim tim i vlasnik njegovog rada. U ovom odnosu eksploatiranom radniku ne ostavlja se nikakav izbor, jer ga interes za pukim preživljavanjem udaljava od mogućnosti da bira. Iako je privatno vlasništvo uzrok podeli rada u kojoj dolazi do otuđenja, ono se istovremeno javlja i kao posledica otuđenog rada.

Kako određena pojava može istovremeno biti i uzrok i posledica druge pojave? Marksov odgovor glasi: „Dakle, pomoću *otučenog, ospoljenog rada* radnik proizvodi odnos čovjeka prema tome radu koji je radu tuđ i koji se nalazi izvan rada. Odnos radnika prema radu proizvodi odnos kapitalista prema radu...*Privatno vlasništvo* je, dakle, proizvod, rezultat, nužna konzekvencija *ospoljenog rada*, spoljašnjeg odnosa radnika prema prirodi i prema samom sebi. *Privatno vlasništvo* proizlazi, dakle, pomoću analize iz pojma *ospoljenog rada*, tj. *ospoljenog čovjeka*, otuđenog života, *otučenog čovjeka*. Pojam *ospoljenog rada (ospoljenog života)* dobili smo svakako iz nacionalne ekonomije kao rezultat *kretanja privatnog vlasništva*. Ali pri analizi toga pojma pokazuje se: ako se privatno vlasništvo pojavljuje kao osnova, uzrok ospoljenog rada, ono je, naprotiv, njegova konzekvencija, kao što ni bogovi *prvobitno* nisu uzrok, nego posledica zablude ljudskog razuma. Kasnije se taj odnos pretvara u uzajamno djelovanje. Ta tajna privatnog vlasništva izbija opet tek na poslednjoj kulminacionoj točki razvitka privatnog vlasništva, naime, s jedne strane, da je ono *proizvod* ospoljenog rada, a s druge, da je *sredstvo* pomoću kojeg se rad ospoljuje, *realizacija tog ospoljenja*“²⁰.

Tako, nakon najamnog rada i privatnog vlasništva dolazimo i do *podele rada* kao trećeg faktora koji uzrokuje otuđeni rad. Podelu rada ovde posmatramo kao postojeće, otuđeno stanje u odnosu na moguće ostvarenje prakse kao „svesne i svrshodne delatnosti“ kojom se potvrđuje rodna bit čovekova.

Dakle, tri međusobno povezana društvena uslova za javljanje otuđenog rada su najamni rad, privatno vlasništvo i podela rada. Tako uslovljen otuđeni rad proizvodi četiri međusobno povezana oblika otuđenja čoveka (radnika): 1) otuđenje čoveka od proizvoda rada (od stvari); 2) otuđenje čoveka od procesa (akta) proizvodnje; 3) otuđenje generičke, rodne suštine čoveka, tj otuđenje čoveka od sebe samoga i 4) otuđenje čoveka od čoveka, tj. otuđenje čoveka od drugih ljudi. Potrebno je tematski eksplicirati svaki od navedenih oblika otuđenja i njihovu uzajamnu povezanost.

20 Isto, str. 255.

Otuđenje čoveka od stvari (proizvoda njegovog rada)

Radnik se prema proizvodu svoga rada odnosi kao prema tuđem predmetu, sebi potpuno stranom objektu. Radniku se njegov vlastiti proizvod suprotstavlja kao tuđe biće, kao sila nezavisna od proizvođača. Što više proizvodi, viša je i njegova materijalna beda. Ukoliko više proizvodi, „utoliko moćniji postaje tuđi, predmetni svijet koji on stvara sebi nasuprot, utoliko postaje siromašniji on sam, njegov unutrašnji svijet, utoliko njemu samome manje pripada“²¹. Ostvarenje rada znači njegovo opredmećenje. U ovom opredmećenju rada radnik gubi predmet, *za njega je opredmećenje otuđenje*. Radnikov život biva stavljen u predmet, u kome više ne pripada njemu samom, već predmetu koji nad njim vlada, koji ga podjarmljuje.

Priroda je prva pretpostavka za odvijanje procesa rada, „materijal na kojem se ozbiljuje rad“. Ona pruža životna sredstva, tj. sredstva za fizičko održavanje radnika. Logičan sled okolnosti u kapitalističkim uslovima proizvodnje je da „ukoliko više radnik pomoću svoga rada više prisvaja vanjski svijet, osjetilnu prirodu, utoliko više oduzima sebi životna sredstva sa dvije strane, prvo, tako što osjetilni svijet sve više prestaje da bude predmet koji pripada njegovu radu, životno sredstvo njegova rada; drugo, što vanjski svijet sve više prestaje da bude životno sredstvo u neposrednom smislu, sredstvo za fizičko izdržavanje radnika...Vrhunac je toga ropstva da se radnik kao fizički subjekt može održati samo kao radnik, a radnik je samo kao fizički subjekt“²². Dakle, radnik u dvostrukom smislu postaje rob svoga predmeta, kao radnik koji dobija rad da bi uopšte mogao egzistirati kao radnik i kao fizički subjekt koji dobiva sredstva za materijalno izdržavanje. Radnik se ne pita šta će i na koji način proizvoditi. On je puka radna snaga, svedena na nivo robe. Uzrok je u sistemu vlasničkih odnosa koji vladaju procesom rada i „određuju ponašanje kapitala i time kapitalistički način proizvodnje“²³.

Otuđenje čoveka od čina proizvodnje

Nije samo proizvod rada otuđen od radnika, već je po Marksovom sudu u samom aktu proizvodnje čovek otuđen od vlastite delatnosti kao slobod-

21 Isto, str. 246.

22 Isto, str. 247.

23 Rus, Veljko, Arzenšek, Vladimir, „Rad kao sudbina i kao sloboda: podjela i alijenacija rada“, SN Liber, Zagreb, 1984., str. 281.

ne svesne delatnosti²⁴. Nacionalna ekonomija prikriva otuđenje rada na taj način što ne razmatra odnos radnika prema proizvodnji. Za Marksa takvo je prikriivanje apsurdno, jer suštinski odnos rada je odnos radnika prema proizvodnji, radnom procesu. Suština otuđenog rada je u tome što je rad radniku spoljašnji rad. Radnik se slobodnim oseća tek izvan procesa rada. Rad mu je tuđ i prisilan. Poreklo spoljašnjosti, otuđenosti rada za radnika svakako treba tražiti u vlasničkim odnosima. „Napokon, spoljašnjost rada pojavljuje se radniku u tome, što on nije njegov vlastiti rad, nego rad nekoga drugoga, što mu on ne pripada, što on u njemu ne pripada samome sebi, nego nekome drugome“²⁵ Radnik ne doživljava rad kao svoj vlastiti rad, jer on to realno više i nije. Proizvodi njegovog rada, a u krajnjem i sam radnik, pripadaju vlasniku kapitala, poslodavcu, onome koji radnika zapošljava.

Otuđenje generičke suštine čoveka

Iz prethodnog aspekta otuđenja izvodi se i treći, najznačajniji aspekt čovekova otuđenja, otuđenje čovekove rodne, generičke biti, tj. *otuđenje čoveka od sebe samoga*. Budući da se čovek od drugih živih bića razlikuje upravo svesnom i svrsishodnom delatnošću, on se kao rod, kao rodno biće, zbiljski potvrđuje upravo u obradi predmetnog sveta, u svom radu. Rad je, dakle, ona razlika koja potvrđuje i karakteriše ljudski rod u odnosu na sva ostala živa bića. Ali, „budući da otuđeni rad čovjeku 1. otuđuje prirodu, 2. samog sebe, njegovu vlastitu djelatnu funkciju, njegovu životnu djelatnost, on čovjeku otuđuje rod...“²⁶. G. Petrović taj Marksov stav razume na ovaj način: „Čovjek je u suštini stvaralačko praktično biće, pa kad otuđuje od sebe svoju ljudsku stvaralačku aktivnost, on otuđuje od sebe svoju ljudsku suštinu. Pretvarajući svoju generičku suštinu u sredstvo za održavanje svoje individualne egzistencije, čovjek se otuđuje od svoje čovječnosti, on prestaje da bude čovjek“²⁷. Kako proizvodni život jeste rodni život, jasno je da otuđeni rad u uslovima kapitalističke proizvodnje dovodi do otuđenja vrste, roda, do otuđenja onoga po čemu čovek jeste čovek. U Marksovom pojmovniku ova pojava se imenuje kao *samootuđenje*.

24 Perović, Milenko A., „Marksov pojam dijalektike“, u „Arhe: časopis za filozofiju“, God. 3, br. 7, 2007., str. 26-27.

25 Marks, Karl, „Rani radovi“, Naprijed, Zagreb, 1976., str. 249.

26 Isto, str. 250.

27 Petrović, Gajo, „Filozofija i marksizam“, Naprijed, Zagreb, 1976., str. 79.

Otuđenje čoveka od čoveka

Svi razmatrani faktori otuđenja (alijenacije) vode otuđenju čoveka od drugih ljudi. „Ako se čovjek sam sebi suprotstavlja, onda se njemu suprotstavlja drugi čovjek. Što вреди za odnos čovjeka prema njegovu radu, prema proizvodu njegova rada i prema njemu samom, to vrijedi za odnos čovjeka prema drugom čovjeku, kao i prema radu i predmetu rada drugog čovjeka“²⁸. U ovoj krajnjoj konzekvenci otuđenja prelama se prethodno postavljeni problem podele rada i privatnog vlasništva. Marks kaže: „Tuđe biće kome pripada rad i proizvod rada, u čijoj se službi nalazi rad i za čije uživanje postoji proizvod rada, to biće može biti samo čovjek sam. Ako proizvod rada ne pripada radniku, ako je njemu nasuprot tuđa sila, onda je to moguće samo zbog toga što pripada nekom drugom čovjeku izvan radnika“²⁹. Paradoks ovog odnosa je da proizvođač svojom delatnošću, radom, proizvodi vlast neproizvođača nad proizvodnjom.

U predočenoj analizi apsolvirana su četiri oblika fenomena otuđenja. Prvi i četvrti oblik (otuđenje čoveka od stvari i otuđenje čoveka od drugih ljudi) Marks shvata kao posledicu drugog i trećeg oblika (otuđenje čoveka od akta proizvodnje i otuđenje čoveka od svoje rodne suštine). Od suštinskog je značaja Marksov uvid da je čovek alijeniran u procesu rada. Rad mu se javlja kao prisila. U njemu on ne nalazi smisla. Rad je lišen svakoga stvaralaštva i samopotvrđivanja. Zbog toga se čovek kao radnik otuđuje od sebe sama, od svoje suštine, od onoga po čemu je čovek. Manifestacije toga otuđenja mogu biti različite. U njih spada otuđenje od proizvoda vlastitog rada i otuđenje od drugih ljudi kao najdrastičnije manifestovanje otuđenja čoveka od svoje čovečnosti. Iz toga sledi Marksova radikalno kritička teza: *otuđeni čovek u stvari nije čovek!* Tek njegovim razotudjenjem došli bismo do čoveka. Rešenje za taj fundamentalni problem čovečanstva Marks je pronašao u pretpostavljenom komunističkom društvu, čiji bi zadatak, između ostalog, bio u potpunoj humanizaciji procesa rada i, pre svega, vlasničkih odnosa.

Potpunije rasvetljivanje problema podele rada kod Marksa moguće je postići ukazivanjem na njegovo shvatanje problema odnosa moderne države i građanskog društva. Taj problem dodatno razjašnjava odnos između privatnog vlasništva i podele rada u modernom građanskom društvu. Uzrok takvom odnosu je strukturni sklop građanskog društva. Građansko društvo gradi se na „unutrašnjoj razdrobljenosti sfera“ života, što za posledicu ima unutrašnje podvajanje čoveka, jer se čovek u društvu pojavljuje u različitim,

28 Marks, Karl, „Rani radovi“, Naprijed, Zagreb, 1976., str. 252.

29 Isto, str. 253.

uzajamno protivrečnim statusima. „Dovršena politička država po svojoj je suštini *rodni život* čovjeka u *suprotnosti* prema njegovu materijalnom životu. Sve pretpostavke ovog egoističnog života ostaju izvan državne sfere u *građanskom društvu*, ali kao svojstva građanskog društva... Konflikt u kojemu se čovjek, kao sljedbenik *posebne* religije, nalazi sa sobom kao građaninom države i s drugim ljudima kao članovima zajednice, svodi se na *svjetovni* rascjep između *političke* države i *građanskog društva*“³⁰. U građanskom društvu čovek se javlja kao privatna osoba, dok se u političkom društvu (tj. državi) javlja kao političko biće. U prvom određenju on je *bourgeois*, privatni čovek, član građanskog društva (učesnik na slobodnom tržištu). U drugom određenju on je *citoyen*, politički čovek, član političke države. Čovek kao *citoyen*, tj. politički subjekt, izjednačen je posredstvom političke države s ostalim članovima građanskog društva u svojim političkim pravima. Svi članovi građanskog društva jednaki su u svojim političkim pravima pred državom. Ona miri razlike koje postoje među njima u građanskom društvu. Na taj način, temeljna nejednakost ljudi u građanskom društvu koja proističe iz konflikta rada i kapitala treba da bude prevladana idejom političke jednakosti u državi.

Takvo prevladavanje nejednakosti koje postoje u građanskom društvu za Marksa predstavlja suštinski problem. Politička država, po njegovom sudu, ne predstavlja zbiljski život čovekov, jer nudi samo privid pomirenja onih temeljnih suprotnosti između ljudi na kojima počiva građansko društvo. U tom se prividu ne odvija zbiljski život čoveka, jer je on potpuno involviran u građansko društvo. „Napokon, čovjek kao član građanskog društva važi kao pravi čovjek, kao *homme*, za razliku od *citoyena*, jer je on čovjek u svojoj *neposrednoj* osjetilnoj individualnoj egzistenciji, dok je politički čovjek samo apstrahiran, umjetan čovjek, čovjek kao alegorijska, moralna osoba. Zbiljski čovjek je priznat tek u obliku *egoističnog* individuuma, istinski čovjek tek u obliku *apstraktnog* *citoyena*“³¹. Realni odnosi koji vladaju modernim društvom bazirani su na egoističkim, privatnim, partikularnim interesima. Politička država može doneti samo apstraktno pomirenje nepomirljivih aporija građanskog društva. Dok u realitetu građanskog društva vladaju antagonistički odnosi između nepomirljivo suprotstavljenih klasa, klase vlasnika sredstava za proizvodnju, tj. kapitalista, i klase koja je lišena gotovo svakog vlasništva, tj. radničke klase, i u tom antagonizmu svu društvenu moć poseduju vlasnici kapitala, dotle se političkom državom pokušava prevladati njihova temeljna suprotnost kao prava stvarnost života modernog društva. Eksploatisani radnik nema ništa od apstraktno jednakosti koju mu politička država pruža. Za

30 Isto, str. 63-64.

31 Isto, str. 80-81.

Marksa, ključ istinske jednakosti svih članova države leži u konkretnoj jednakosti. Ona se može ostvariti samo ukidanjem klasne strukture društvenog života. Postojeći odnosi uslovljavaju rat svih protiv svijtu, jer privatno vlasništvo važi kao apsolutni princip života. Ono uzrokuje odgovarajuću podelu rada u društvu, kao i organizaciju procesa proizvodnje koja u krajnjoj liniji vodi samootuđenju čoveka. Prevladavanje privatnog vlasništva, po Marksovom sudu, vodilo bi ukidanju klasne strukture društva kao osnovne prepreke realnoj jednakosti ljudi u modernom društvu.

LITERATURA

- Brejverman, Hari, „Rad i monopolistički kapital“, Globus, Zagreb, 1983.
Kangrga, Milan, „Kritika moralne svijesti“, Naprijed, Zagreb, 1989.
Korać, Veljko, „Marksovo shvatanje čoveka, istorije i društva“, BIGZ, Beograd, 1982.
Marks, Karl, „Kapital: prilog kritici političke ekonomije. 1-3“, Prosveta, Beograd, 1973.
Marks, Karl, „Prilog kritici političke ekonomije“, BIGZ, Beograd, 1976.
Marks, Karl, „Rani radovi“, Naprijed, Zagreb, 1976.
Perović, Milenko A., „Marksov pojam dijalektike“, u „Arhe: časopis za filozofiju“, God. 3, br. 7, 2007.
Petrović, Gajo, „Filozofija i marksizam“, Naprijed, Zagreb, 1976.
Rus, Veljko, Arzenšek, Vladimir, „Rad kao sudbina i kao sloboda: podjela i alijenacija rada“, SN Liber, Zagreb, 1984.

MILOŠ PEROVIĆ

Novi Sad

LABOUR AND DIVISION OF LABOUR IN KARL
MARX'S WORK

Abstract: The concept of labour occupies the central place on which Marx grounds his philosophy. Marx's understanding of division of labour is the basis of his criticism of capitalist system. Differentiating the positive from negative aspect of the division of labour, Marx emphasizes importance of relation between division of labour and private property as the central problem of bourgeois epoch. The commodity character of production is the basic cause of human alienation in capitalism. Liberation of the process of labour from the dictates of capital arises as a necessary condition of human liberation.

Keywords: Marx, labour, division of labour, private property, wage labour, alienation, capitalism

Primljeno: 24.08.2016.

Prihvaćeno: 08.11.2016.